

Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

abigail@umk.pl

<http://orcid.org/0000-0001-8566-9181>

LEKSYKA TATARSKICH TEKSTÓW PRZEKŁADOWYCH

Celem artykułu jest wskazanie i wstępna charakterystyka różnych warstw słownictwa, składających się na leksykę tatarskiego tefsiru, tj. przekładu Koranu na polszczyznę północnokresową, dokonanego w XVI w. przez Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL). Immanentną cechą tatarskich tekstów przekładowych jest bowiem wielojęzyczność: obecność warstwy słowiańskiej (polszczyzny północnokresowej i języka białoruskiego) i orientalnej (języków arabskiego, tureckiego i elementów perskiego), a także uwarunkowana ich chronologią wielowarstwowość. Początki tatarskiej literatury przypadają na ostatnie dziesięciolecia XVI w. i pierwsze XVII. Źródłem naukowej eksploracji nie są jednak tak wczesne teksty, gdyż do współczesności zachowały się jedynie ich kopie, pochodzące z wieków od XVII do XX. Jak pisze Andrzej Drozd: „Podstawą obecnych badań nad tatarską literaturą są niemal wyłącznie późniejsze, nawet XX-wieczne, odpisy tekstów. Nie zachowały się najstarsze, XVI-wieczne księgi po polsku i białorusku. Najstarsze zabytki, jakie znamy, pochodzą z XVII w. [...]. Dopiero z 2. połową XVIII w. ilość zachowanych zabytków wyraźnie wzrasta” (1995: 38).

Do badań wybrano zatem jedną z najstarszych kopii tatarskiego tefsiru. Jest to pochodzący ze zbiorów prywatnych i datowany na rok 1723 Tefsir z Olity (TAL).

Warstwę słowiańskojęzyczną współtworzą język (staro)białoruski i polszczyzna północnokresowa. Definicję tej ostatniej przyjmuję za Zofią Kurzową: „odmiana języka ogólnego, odznaczająca się zespołem innowa-

cji w rozwoju tego języka, wytworzonych w procesie asymilacyjnym do obcego substratu językowego, upowszechnionych w obrębie zbiorowości polskiej zamieszkującej etnicznie obce terytorium białoruskie i litewskie” (1993: 63). Ze względu na fakt, iż tatarska literatura religijna powstawała na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego istotnym terminem jest także pogranicze – zarówno geograficzno-terytorialne (polsko-białorusko-litewskie jako strefa przestrzenna zetknięcia się oraz przenikania różnych narodów i/lub grup etnicznych, w tym kultur i języków), jak i osobnicze (właściwe jednostkom bi- lub polijęzycznym bez koniecznego związku z określonym pograniczem terytorialnym) (za Smułkowa 2000: 573). W związku z powyższym do autorów i kopistów tatarskich ksiąg można odnieść twierdzenie, iż „Niemal każdy z użytkowników języka polskiego na Kresach był i do dziś jest przynajmniej bilingwalny. Nie zawsze też język polski w komunikacji codziennej był kodem prymarnym. Najczęściej obok polszczyzny posługiwano się tzw. prostą mową, czyli potoczną, czasem gwarową białoruszczyzną” (SMPP: 4–5).

W moich pracach wskazywałam cechy języka Kresów północno-wschodnich w tatarskim piśmiennictwie przekładowym głównie na takich poziomach jak: fonetyka, fleksja i składnia (Kulwicka-Kamińska 2013; 2014; 2015; 2017; 2018). Mniej miejsca poświęcałam natomiast leksyce. Tymczasem formy leksykalne wykazują, bądź poprzez swoje znaczenie bądź przez strukturę, przynależność do określonej epoki i obszaru geograficznego.

Zofia Kurzowa (1993: 329) dzieli słownictwo północnokresowe na:

- regionalne, czyli wynikające z położenia dialektu północnokresowego, który łączy w sobie cechy wschodniosłowiańskie (głównie białoruskie) z polskimi oraz
- kulturowe, czyli wyrażające stosunki społeczno-kulturowo-obyczajowe, panujące historycznie w Wielkim Księstwie Litewskim.

Analogiczne kryteria wskazują autorzy „Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej” (SMPP: 16–21), choć ich analizy obejmują leksykę używaną w XX wieku. Do wyrazów hasłowych włączają ponadto słownictwo o specyficznych cechach gramatycznych, np. 1. a. innym niż w języku ogólnopolskim rodzaju gramatycznym; b. odmiennej postaci bezokolicznika; c. zwrotności wobec ogólnopolskich niezwrotnych i odwrotnie; d. odmiennej lub obocznej rekcji; e. różnicy w budowie form zależnych; 2. odmiennej budowie morfologicznej: a. z odmiennymi przedrostkami; b. z odmiennymi przyrostkami; c. z infiksami w tematach;

3. niesystemowymi osobliwymi cechami północnokresowymi, których nie ma we wszystkich wyrazach spełniających dane warunki fonetyczne, lecz są reprezentowane przez nieliczne, czasem jednostkowe przykłady; 4. wymowie hiperpoprawnej.

Powyższe kryteria uwzględniono przy wyborze i charakterystyce słownictwa obecnego w tatarskim tefsirze. Ze względu na obszerność materiału źródłowego wybrano za podstawę ekscerpcji jedną z dłuższych sur, tj. rozdziałów Koranu (siódmą) i uzupełniono o materiał porównawczy z sur od ósmej do dwunastej.

Wyekscerpowane słownictwo ułożono alfabetycznie. Podano kontekst, w którym ono występuje (cyfrą rzymską oznaczono numer sury, zaś cyfrą arabską jej werset) oraz przytoczono charakterystykę semantyczną w oparciu o źródła leksykograficzne – polskie i języków wschodniosłowiańskich:

bezzakonnyj/bezzakonnij¹ ‘bezbożny’ – por. *lūd bezzakōnnij* (VII, 134) bezzakonny (Re: 18) ‘bezbożny’; ‘pogański’; (SPolXVI II: 82) ‘nie mający, nie uznający, pozbawiony prawa bożego, pisanego’; (Swil: 72) ‘bez zakonu, bez prawa bożego żyjący, postępujący; niewierny, nieprawy, bezbożny’.

burzystyj/buristij ‘nawalny’ – por. *wjetr būristij* (X, 23) burzysty (Swil: 129) ‘pełen burzy, nawalny’; (Kurzowa 1993: 147): przy podstawie rzeczownikowej formacje z sufiksem -isty występują z niską frekwencją.

chapać ‘łapać’ – por. *ōtō dōwod wišed s kamena werblōnd bōžij wam cūdem ne xapce gō nex se paše na žemi bōžej* (VII, 71) chapać (Swil: 144) ‘capnąć, nagle porwać’.

chlubliwyj/chlubliwij ‘pyszny’ – por. *pewne ōn benže radōsnij pišnij xlūbliwij* (XI, 13) chlubliwy (Re: 40) ‘chełpliwy’; (SPolXVI III: 251–252) ‘chełpliwy, butny, pyszny’; o sufiksie -liwy pisze Kurzowa (1993: 144–145): formacje przymiotnikowe na -liwy mają w polszczyźnie północnokresowej znaczenie czynnościowe aktualne.

¹ Formy przymiotnika lp. r.m. i r.n. z końcówką -ij, -yj mają w tatarskich zabytkach wysoką frekwencję. Wahanie wygłosowego -i : -y oraz -ij : -yj charakteryzuje bowiem brs. gwary brzesko-pińskie, ale jest też obecne w gwarach wileńskich oraz charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej (por. Łapicz 1989: 166; Suter 2004: 307–309).

chram ‘świątynia’ – por. *približajōŋ dō nečistō ka‘abejū xramu bōžegō* (IX, 28) por. brs. храмъ ‘kościół’ (ПГС II: 449).

czarowniczy ‘czarodziejski’ – por. *pōžarl te wenži čarōwniče* (VII, 114) czarowniczy (SPolXVI IV: 20–21) ‘czarodziejski, magiczny, związany z czarami’; (Swil: 188) od czarownika ‘czarodziejski, czarnoksięski, cudny’; por. Kurzowa (1993: 146) uwagi na temat przyrostka -czy, -iczny od podstaw rzeczownikowych.

cztyrdziesty/cztirdziesty ‘czterdziesty’ – por. *čtirzestōŋ nōci* (VII, 138) Kurzowa (1993: 67): w formie *cztyrdziesty* występuje *y* na miejscu *e* pochylonego jako kontynuant **yr*.

cztyry/cztiri ‘cztery’ – por. *w tix čtirez li‘erax zawira še* (VII, 1) Kurzowa (1993: 67): w formie *czytry* występuje *y* na miejscu *e* pochylonego jako kontynuant **yr*; (SMPP: 212) ‘cztery’.

datnik ‘ten, który daje’ – por. *ščōdrōbliwix datnikōw* (IX, 80). SPolXVI (IV: 516–517) notuje przymiotnik datny ‘hojny, szczodrobliwy’ u GlabGad²; por. Kurzowa (1993: 120–122): produktywność formantu -nik przy tworzeniu nazw wykonawców czynności w polszczyźnie północnokresowej.

deklarowany ‘obiecany’ – *kerane deklarōwane* (VII, 69) deklarowany (SPolXVI IV: 575) ‘ogłaszany z mocą prawną’ u WujJud i SarnStat; deklarowanie (Swil: 214) 1. ob. ‘oświadczenie’; 2. ob. ‘przyrzeczenie, obietnica’, stąd deklarowany ‘obiecany’; według Kurzowej (1993: 141) przyrostki -ny, -any, -owny odznaczają się wysoką frekwencją wśród formantów obecnych w polszczyźnie północnokresowej.

domniemać kogo, co ‘uważać, oceniać’ – por. *wizimi cebe w welkim glūpstwe i pewne mī dōmnemami cebe parzō³ klamliwegō* (VII, 64) domniemać i domnimać (SPolXVI V: 329) ‘przypuszczać, uważać, dorozumieć’ w LibLeg, BudBib, BudNT; domniemać się (Swil: 237) ‘domyślać się, dorozumiewać się, wnosić’.

dwulicznyj/dwulicznij ‘dwulicowy’ – por. *bišmi bilī dwuličnimī* (VII, 87) dwuliczność (Swil: 267) 1. ‘dwojaka strona rzeczy’, 2. fig. ‘fałszywość, obłuda’; Kurzowa (1993: 141); por. ros. двуличный ‘dwulicowy’.

² Skrótzy zabytków języka polskiego przyjęto za opracowaniami leksykograficznymi.

³ ‘bardzo’.

dziwować się ‘dziwić się’ – *abō žiwujece še že* (VII, 61); *reklī anōlōwe a čegō še žiwujece* (XI, 76); *ne žiwuj še gdiž zlamali primere* (VIII, 72)

dziwować się (Re: 88) ‘dziwić się, zdumiewać się’; ‘podziwiać, schlebiać’; ‘czynić wyrzuty’; (Swil: 287) odsyła do dziwić; (SMPP: 286) notuje.

gōrnica ‘wzgórze’ – por. *i tō cō bilō wiški gōrnici palace wisōke* (VII, 133) gōrnica (Swil: 366) ‘górnka’.

grzybiet/gribiet ‘grzbiet’ – por. *cō meli bic w gribetax ojcōw iχ našenem iχ* (VII, 171)

pol. grzbiet i brs. хрыбет ‘grzbiet’.

inszy ‘inny’ – por. *a kēdi reklī iχ inšt lūže* (VII, 164)

inszy, jinszy (Re: 132) ‘inny’; (Swil: 422) ‘nie ten’; Kurzowa (1993: 187): staropolski wariant *inny*, utworzony od pierwotnej postaci *in-y* przy pomocy przyrostka stopnia wyższego *-szy*; por. brs. інші ‘inny’.

jedynostwo/jedinostwo ‘jedyność’ – *jedinōstwo jegō* (X, 68)

jedynostwo SPolXVI (IX: 419–420) poświadcza jego użycie tylko w jednym zabytku, mianowicie w BN (Ef 4, 3) w znaczeniu ‘jedność, zgoda, wspólnota’.

kajeta ‘żał, skrucha’ – por. *žebi grex iχ bil ođpūščōnī bez kajeti* (VII, 168)

por. brs. каята ‘skrucha’ (PGS I: 299).

W SPolXVI (X: 22) notowany jest czasownik *kajać się* ‘żałować czegoś (przeważnie popełnionych grzechów), wyrażać żal, okazywać skruchę’; ‘litować się, okazywać miłosierdzie, żałować kogoś’ oraz rzeczownik *kajanie* ‘wyrażanie żalu, skruchy’. Słownik Srezniewskiego (I: 1202) notuje formy каяти ‘potępiać’; ‘wyznawać’ oraz каяник ‘μετάνοια’ i каятися ‘poenitere’.

kajetnik ‘ten, który się kaja’ – por. *a tō ma bic kajetnikōm* (IX, 113)

karmiciel ‘ten, który karmi’ – por. *pana i karmicela wšitkix šwjetōw* (VII, 52)

karmiciel (SPolXVI X: 143–144) ‘ten, kto karmi, żywiciel’ tylko u Skargi; (Swil: 473) ‘ten co karmi’.

kłamać ‘zakłamywać’ – por. *a ci ktōre klamajōη pišmō naše* (VII, 181) i ‘okłamywać’ – por. *klamali pana bōga i pōsla jegō* (IX, 91)

krzywdnik/kriwdnik ‘ten, który krzywdzi’ – por. *ne bōnžce kriwdnikami* (VII, 160)

krzywdnik (SPolXVI XI: 343) 'ten, kto wyrządza komuś krzywdę, krzywdzący kogoś' – tylko u SandMalEwan; analogicznie (Re: 173) 'krzywdziciel' JSand.

lechkij – por. *a čija šala benže tšča lexka* (VII, 7)

lekki (Re: 181) 'lichy' i lechkość 'lekkomyślność'; lechki (SPolXVI XII: 73); (Swil: 582) 'mało ważący, nie ciężki'; dalsze znaczenia 'lekkomyślny'; 'łatwy'; lechki (SMPP: 500) 'lekki'; por. ros. легкий 'lekki'.

lechkosierdnyj/lechkosierdnij – por. *lexkōšerdnij priwozca* (XI, 89)
por. ros. легкосердный 'beztroski'.

miłosierdnyj/miłosierdnij 'miłosierny' – por. *bō pewne ōn takīm ūpadlim cixij milōserdnij* (IX, 118)

miłosierdny obok miłosierny (SPolXVI XIV: 184) 'litościwy, współczujący łaskawy'; Kurzowa (1993: 112): przymiotnik *miłosierny* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową *rd*; por. ros. милосердный 'litościwy'.

molić się komu 'modlić się *do kogo*' – por. *i mūlce še jemū* (VII, 28); *i mōlce še w bōjažni jegō* (VII, 54) obok **modlić się** – por. *i mōdlce še bōgu* (VII, 53) por. (SMPP: 570); ros. молиться 'modlić się'. W SPolXVI (XIV: 547) m.in. z rekcją komu.

nakrzywić/nakriwić 'nakłonić' – por. *xcōnc jōj dō šebe i blendōw swojix nakriwic* (VII, 43)

nakrzywić (SPolXVI XV: 599–600) 'zgiąć, pochylić'; 'zniekształcić, sfalszować' i zakrzywić się 'zgiąć się, skierować się w jakimś kierunku, pochylić się'; (Re: 225) 'nagiąć'.

należć 'znaleźć' – por. *naležlismi na takix ūčinkax ōjcōw našix* (VII, 27)

należć (Re: 226) 'znaleźć'; 'odkryć, wynaleźć'; (SMPP: 602) dk 'znaleźć'.

napominacz 'ten, który napomina' – por. *napōminačem cixim žičliwim* (VII, 66)

napominacz (SPolXVI XVI: 107) i (Re: 228) 'napominający'; (Swil: 728) 'ten, co upomina, ostrzega'.

nastąpić kogo, czego i na kogo, co 'atakować' – por. *nastōnpilišmi i skriwžilišmi dūši* (VII, 22); *jam nastōnpila na dūše jegō* (XII, 51).

nastąpić (Re: 232) 'atakować, nacierać'; (Swil: 739) 'nastawać, nalegać, nacierać'; (SMPP: 613) bnac. 'nacierać, atakować'.

nawrōcić 'zwrócić' – por. *a kedi nawrōcōj ōči swoje kū twarōm* (VII, 45)

nawrócić (Re: 236) ‘przywrócić’; ‘zwrócić, oddać’; ‘zawrócić’; (Swil: 750) ‘zwracać, skierowywać, obracać dokąd’

nawrōcić ‘nawrócić się’ – por. *azalibi ǫnī nawrōcili dō prawdī* (VII, 167)

niewidomy ‘niewidzialny’ – por. *i zeslal wojska newidōme* (IX, 26)

niewidomy (Re: 253) ‘niewidoczny, niewidzialny’; por. ros. НЕВИДИМЫЙ ‘niewidoczny, niewidzialny, niedostrzegalny’.

niewiernik ‘niedowiarek’ – por. z *blōnzōncix newernikōw* (VII, 174)

niewiernik (Re: 253) ‘niedowiarek’; ‘nie dotrzymujący słowa, niesłowny, wiarołomca’.

nicht ‘nikt’ – por. *i ne oźnajmi nixt* (VII, 186)

Kurzowa (1993: 112) – odpodobnienie fonetyczne kt > χt: nicht; (SMPP: 642) 1. zaim rzeczowny, przeczący, odnoszący się do osób ‘nikt’; 2. zaim rzeczowny przeczący, odnoszący się do przedmiotów ‘nic’.

nikto ‘nikt’ – por. *ne bōji še nikōgō* (IX, 18)

Według SL postać archaiczna, dokumentowana w XVI w. (Budny, Wujek); (Swil: 781) nikto z kwalifikatorem prze. i odesłaniem do nikt ‘żaden’; (SMPP: 642) zaim. rzeczowny przeczący odnoszący się do osób ‘nikt’. W tefsirach jest obecna w przypadkach zależnych. Wyraz jest notowany w Srez (II: 451) w znaczeniu ‘nikt’ z uwagą: при косвенныхъ падежахъ предлоги ставятся послѣ ни.

niskąť ‘znikąd’ – *bō niskōnt ne biwa pōmōc* (VIII, 10)

niskąd (Re: 258) wyrażenie ni z kąđ ‘znikąd’; (Swil: 781) ‘znikąd’.

nutr ‘wnętrze’ – por. *pricisnelibi pečenc na nū nūtr īx* (VII, 98)

por. ros. нутр ‘wnętrze’.

obicować ‘przysięgać komuś coś, obiecywać’ – por. *tō cō obecūwal nam bōg* (VII, 42); *s timi cō obecōwaleś kerane nam* (XI, 34)

obicować (SPolXVI XIX: 137); obiecywać (Re: 265) ‘obiecywać, spodziewać się’; (Swil: 801) obiecować ob. obiecywać.

objutrzeć/objutrec ‘wstawać rano’ – por. *pretō objūtrelī w dōmax īx martwimi* (VII, 89)

Notowany w Srez (II: 559) обютрѣти ‘wstawać rano’.

obmowa ‘wstawianie się za kimś’ – por. *čniliśmi obmōwe za nimi dō pana bōga* (VII, 164)

obmowa (SPoLXVI XIX: 277) ‘obrona, usprawiedliwienie’; (Re: 269) ‘narada, omówienie, negocjacje, rokowanie’; ‘przemowa’; ‘tłumaczenie się, usprawiedliwienie się’; (Swil: 810) tylko jako ‘obmawianie’; por. brs. обмова ‘obmawianie’; ‘dyskusja’; ‘wyjaśnienie’; ‘wniosek do sądu w celu usunięcia zastrzeżeń’ (ПГС I: 473).

ociężać/ociężewać kogo, co i kim, czym ‘obciążać’ – por. *ktō dōbrimi ūčinkī ōcenži šali swoje* (VII, 7); *a kēdi prikriļ ōnōj pōlem swojim ōcenžala bremenem lexkim* (VII, 189); *ōcenžewala pred rōženem* (VII, 189)

ociężec i ociężec (SPoLXVI XX: 29) ‘stać się ciężkim, cięższym’; ‘stawać się ociężałym, otępiałym’ w Leop i GlabGad; ociężać (Re: 277) ‘obciążyć, nękać, uciskać’ (BRadz; SBud); ociężać (Swil: 833) ‘obciążać’.

odpuskliwyj/odpuskliwij ‘odpuszczający’ – por. *ōdpūsklīwij bōg* (VII, 154)

por. Kurzowa (1993: 145); ros. отпущать ‘odpuszczać’.

odwrotnik ‘apostata’ – por. *ale ōdwrōcili še ōd wjerī bō ōnī sōj ōdwrōtnici* (VIII, 23)

odwrotnik (SStp V: 512–513) ‘człowiek wprowadzający zamieszanie, niepokój, wichrzyciel’ za Rozm 805; odwrotnica (Re: 288) ‘apostatka, odstępczyni’ JWuj.

ogarnąć ‘objąć’ – por. *bō ōgarnōļ pan naš wšitke reči naukōj* (VII, 87)

ogarnąć (Re: 289) ‘ogarnąć, otoczyć’; ‘otulić, owinać’; (Swil: 883) ‘otaczać, obejmować’.

on(y), ona, ono ‘tamten’ – por. *na tim šwece pōžice dōbre a na ōnim šwece* (VII, 155)

opłosznyj/opłoszniej ‘ten, który zbłądził’ – por. *bilī ōd tegō ōplōšnimi* (VII, 132); *takōwe lūže ōnī sōj zapamentali ōplōšne* (VII, 178)

por. Kurzowa (1993: 141); ros. оплошать ‘zbłądzić, popełnić błąd’ i оплошный ‘błędny, mylny; nieudany, niefortunny; bezowocny, daremny’; brs. оплошенство ‘pomyłka’.

oprawodać ‘opowiedzieć się za, potwierdzić’ – por. *abi se ōprawodali kū wjerī sercū īx* (IX, 60)

por. ros. оправдать ‘usprawiedliwić’; ‘uniewinnić’; ‘potwierdzić, spełnić’.

ostawlenyj/ostawlenij ‘pozostawiony’ – por. *i ōpeke mōjōj skladam ōd zbōrem ōstawlenix prikezanej wašix i ōd rōwnūjōncix ōbrazow i balwanow wašix* (X, 72)

por. ros. *оставлять* ‘zostawiać, pozostawiać’; (SMPP: 713) *ostawić* dk ‘odejść z jakiegoś miejsca, opuścić jakieś miejsce’.

oszukiwaniec ‘ten, który oszukuje’ – por. *ne wiğice že ònı sòıj òşükanci zdrajci* (IX, 127)

oszukiwaniec (Swil: 940) ‘który drugich oszukuje; oszust’ (zob. oszukalnik, mylnik) z brs. *ашуканец* ‘oszust’; Kurzowa (1993: 126).

oszukiwać ‘wprowadzać w błąd’ – por. *zwoğıj i òşükıwajıj* (VIII, 51).

oznajmować ‘oznajmować’ – por. *òznajmowal im* (VII, 50)

oznajmować (SPolXVI XXII: 452) ‘podawać do wiadomości, przekazywać informacje; publicznie ogłaszać’; (Swil: 950) obocznie do oznajmiać.

pasznia ‘rola’ – por. *põtöpilò paşne* (VII, 130)

paşnia [pasznia] (SPolXVI XXIII: 311) i (Re: 315) ‘pastwisko’; (Swil: 977) ‘pastwisko, miejsce pasienia bydła, wygon’; Kurzowa (1993: 403) pasznia ‘pole orne, rola’, brs. paşnjá ‘ts.’.

podśada ‘podstęp, zasadzka’ – por. *jest tò tilkò künşt pòdsadi twojej* (VII, 154); *pewne xitre pòdsadi moje* (VII, 182)

podśada (SPolXVI XXVI: 68) ‘zasadzka, czyhanie’; ‘zdrada, podstęp’; (Re: 337–338) ‘podłożenie’; ‘zasadzka’; ‘podstęp’; ‘zastępca’; (Swil: 1076) ‘podstawa, fundament’ albo ‘podstęp, podejście, sidło, łapka, zasadzka’; por. brs. *подсада* ‘zanieczyszczenie’; ‘zasadzka’; ‘przynęta’ (ППС II: 72).

pokrywać/pokriwać o kim, czym ‘ukrywać’ – por. *že ti weş ale pokriwaş o tim* (VII, 187)

pokrywać (SPolXVI XXVI: 382–384) też ‘zatajać’; (Swil: 1104) fig. ‘taić, ukrywać’, w ros. w znaczeniu ‘ukrywać, taić, osłaniać’.

posoł, posuł ‘poseł’ – por. *pewne ja pòşul bõżij* (VII, 157); *ale tilkò jestem pòşul* (VII, 59); *ale tilkò jestem dõ was pòşol òd pana bõge wşitkix şwjetow* (VII, 65)

Kurzowa (1993: 69–75 i 90): o na miejscu polskiego *e* < **ʷ*, **b*, co tłumaczy się wpływem ruskim.

pospolitować ‘poufale przedstawiać, profanować’ – por. *pòşpòlitòwac bõga* (IX, 72)

pospolitować (Re: 354) ‘postponować, profanować’; ‘obcować, współżyć, zadawać się’; (Swil: 1148) też ‘poufale przestawać; obcować’.

postraszyiciel ‘ten, który postraszył’ – por. *pewne ja wam òd negò pòstraşicel z grexõw* (XI, 2).

pośnikarz/pośnikar ‘ten, który pości’ – por. *slūgōm bōžim xwale ōddajōn-cim pōšnikarōm pōstū pilnūjōncim* (IX, 113)

pośnik (Re: 358) ‘lekka, postna potrawa’; Kurzowa (1993: 412) ‘postny posiłek’, ale i ‘wieczera wigilijna’; por. brs. *посникъ* zob. *постникъ* ‘ts.’

potkanie kogo czego ‘potyczka, starcie’ – por. *anōlōwe bilī īx w pōtkanū jix* (VIII, 52); *w zen pōtkane wojska* (VIII, 42) i **potkanie** ‘spotkanie’ *nazewajōn śe ūjzrena i pōtkana z nami* (X, 16)

potkanie (Re: 360) ‘spotkanie’; ‘starcie’; (Swil: 1159) w zn. ‘spotkanie’, ale odsyła już do spotkanie.

powielbić ‘powiększyć’ – por. *i pōwelbil nad śwjetī* (VII, 136)

powielbić (Re: 363) ‘powiększyć, uczynić wielkim’.

powodyr/powodir ‘przywódca’ – por. *pōwodirami ōsōblitwimi* (VII, 160)

powodyr (Swil: 1170) ‘przewodnik’.

powrōcenie ‘powrót’ – por. *a pōtim dō nas pōwrōcene īx pōtim ūtraktūjemi īx* (X, 71)

powrōcenie (Swil: 1172) ‘wrōcenie, oddanie, wynagrodzenie’.

poznak ‘znak’ – por. *s pōznak ceri īx* (VII, 44)

poznak (Swil: 1178) ‘znak, oznaka’.

pożycie ‘tryb życia’ – por. *zawodlō īx pōżice dōčasnegō śwjetū* (VII, 49)

pożycie (Swil: 1182) ‘zużycie, zniszczenie; pokonanie’; ‘życie, rodzaj, tryb życia’; w SPolXVI w wyrażeniu *pożycie na świecie*.

prociwek ‘przeciw’ – por. *rence waše i nōgi waše pō jednej na prōciwek* (VII, 121)

przeciwek (Swil: 1221) ob. przeciwko i ros. *против* ‘przeciw’.

proroczeństwo/proroczenstwo ‘proroctwo’ – por. *prōrōczenstwo naše* (VII, 174)

por. ros. *пророчество* ‘proroctwo’ i pol. sufiks -eństwo (por. Kurzowa 1993: 133).

prowadziciel ‘przewodnik’ – por. *w nauce bil prōwazicielem* (VII, 50)

prowadziciel (Swil: 1209) ‘który kogo albo co prowadzi, wódz, przewodnik’.

prowizor ‘ten, który daje zaopatrzenie’ – por. *xwale dajemi bōgū panu i prōwizorōwi śwjetōw* (X, 11)

prowizor (SPolXVI XXX: 475–476) 1. ‘urzędnik zajmujący się aprowizacją wojska’; 2. ‘ten, kto sprawuje pieczę nad czymś, zawiaduje czymś; zarządca, nadzorca, administrator’; XIX-wieczne opracowania leksykograficzne poświadczają zawężenie zakresu jego znaczenia do ‘zawiadowcy v. administratora szpitalu’; ‘pomocnika aptekarza, zarządzającego w jego imieniu apteką’, natomiast znaczenie ‘zawiadowca jakiego zakładu, domu handlowego’ uważa się za przestarzałe (Swil: 1209).

przyczyńca/priczinca ‘orędownik’ – por. *jakij pričinca* (VII, 51)

przyczyńca (Re: 391) ‘sprawca, winowajca’; ‘orędownik, poplecznik’ PSk.

przychęcać/prichęcać ‘nakłaniać’ – por. *ī prōrōče prixencaj i zaprawuj we-rōncix mušulman* (VIII, 66)

przychęcić (Re: 390–391) ‘uczynić skłonny, pozyskać, nakłonić’; (Swil: 1281) ‘przywabić, przynęcać, ochotę do czego w kim wzbudzać’.

referendarstwo ‘urząd referendarza’ – por. *wibralem cebe nad lūzī prōrō-čenstwem i rōzmōwnim referendarstwem* (VII, 141)

SPolXVI nie notuje; jest referendarz i podaje, że notuje SL referendarstwo z XVII w.; (Swil: 1346) ‘godność, urząd referendarza’; ‘referendarz z żoną’; hasło referendarz: ‘urzędnik koronny w dawnej Polsce, odbierający i podający sprawy, nadesłane do rozstrzygnięcia; ‘w późniejszych czasach, urzędnik zdający sprawę z próśb podawanych’.

rościć ‘sprawiać porost’ – por. *rōści ś šebe našene* (VII, 56)

rościć (Re: 415) ‘pobudzać do wzrostu, sprawiać porost’; (Swil: 1364) ‘sprawiać żeby co rosło, przyczyniać się do wzrastania’; ‘wzbudzać, przyczyniać’; ‘wznosić do góry’; (SMPP: 969) dziś ndk ‘uprawiać, hodować rośliny’.

rozsądziciel ‘ten, który rozsądza’ – *najlepšij wladca i rōzsōnzicel* (X, 109)

rozsądziciel (Swil: 1400) i r.ż też ‘ten który, ta która rozsądza’.

siabrowiec ‘sprzedawczyk’ – por. *pan bōg ōd tix jix šabrōwcow jemū rōw-nūjōŋ* (IX, 31)

siabrować (Swil: 1474) prow. ‘niezmiennie wciąż u jednej osoby czegoś kupowanie lub jednej osobie czegoś przedawanie’.

siedmidziesiąt ‘siedemdziesiąt’ – por. *sedmižešont menžōw* (VII, 154)

Kurzowa (1993: 192): zachowanie odmienności pierwszego członu.

siemieńczować/siemienczować ‘głosić radosną wieść’ – por. *pan bōg tilkō semenčōwal wam* (VIII, 10); *i wistawajce namaži mōdlitwi i semenčūj werōncix mušulman* (X, 87)

por. семенчаваць ‘pocieszyć radosną wiadomością’ (ЭСБМ XII: 55).

skarbiący ‘ciułający’ – por. *skarbōnci* (IX, 35)

skarbić ‘ciułać’ – por. *i ktōre skarbōj* (IX, 34)

skarbić (Re: 446) ‘ciułać, gromadzić, tezauryzować’; (Swil: 1488) ‘zbierać, zgromadzać pieniądze’.

skął ‘skąd’ – por. *skōnt zaxce wi* (VII, 26)

pol. skąd i brs. откуда ‘skąd’.

spasienie/spašenje ‘ratunek’ – por. *i stanōwoj namaž slūžbe bōžōj pewne mī ne zatracim spašene* (VII, 169)

por. ros. спасение ‘ratunek, zbawienie’.

spieszność ‘pomyślność’ – por. *pōmne ci spešaloš* (VII, 149)

spieszny (Re: 460) ‘pomyślny’; por. ros. успешный ‘pomyślny’.

straszyciel ‘ten, który straszy’ – por. *strašicel grešnix* (VII, 188); *ne maš ū tōwariša jix muxammada šalenstwa zarazi šetanskej ne jest on ten tilko strašicel* (VII, 183)

straszycielka (Swil: 1578) ‘kobieta, która straszy’ (ale straszyciel jest w kontekstach).

strawować się ‘nakarmić się’ – por. *čim bi še strawowac* (IX, 92)

strawować (Re: 474) ‘utrzymywać, żywić’; (Swil: 1579) ‘karmić, żywić, podejmować, stołować’.

strogość ‘srogość’ – por. *i strōgōšc* (VII, 69)

por. pol. srogość i ros. строгость ‘surowość’.

szkodnik ‘ten, który szkodzi’ – por. *benžem škōdnikami sōbe* (VII, 148)

szkodnik (Swil: 1635) ‘szkodca, mężczyzna szkodzący, mężczyzna który szkodę czyni, szkodzi’. Notuje kartoteka SPolXVI w ‘ts.’.

szyderz/szider ‘szyderca’ – por. *cō bilī tegō šiderami* (XI, 11)

szyderz (Re: 490) ‘szyderca’; (Swil: 1656) ‘szyderca, kpiarz, przedrwiwacz’.

śloza ‘łza’ – por. *ōčt jix pōcekōj ōd slōž* (IX, 93)

wschśł. слёзы; Kurzowa (1993: 437): zwykle w l.mn. ‘łza’ z brs. sljazá.

tszczy ‘pusty’ – por. *a čija šala benze tšča lexka* (VII, 7)
 czczy (Re: 53) ‘próżny, pusty’; (Swil: 190) ‘próżny, pusty’; por. grupę na-
 głosową w ros. тщеслáвный ‘próżny’.

turma ‘więzienie’ – por. *reklī ūsažce jegō w tūrme* (VII, 109)
 turma (Re: 514) ‘więzienie, wieża’; (Swil: 1734) ‘więzienie’; Kurzowa
 (1993: 443): ‘więzienie’; ros. тiurmá.

ugruntować się ‘umocnić się’ – por. *ugruntować się ūgrūntōwal še na*
‘aršū majstace (VII, 52)

ugruntować się (Swil: 1754) ‘umocnić się’. Notuje kartoteka SPolXVI
 w znaczeniu ‘umocnić’, ale bez zaimka zwrotnego.

ukłonik ‘ten, który się kłania’ – por. *i waxtū neōpūščajōncim ūklōnikōm*
twarōŋ dō žemi (IX, 113)

upersonić ‘uczłowieczyć’ – por. *a pōtim ūpersōnim was* (VII, 10)

urobiony ‘zrobiony’ – por. *a sami ūrōbōne ūtworōne* (VII, 191)
 urobić (Re: 532) ‘zapracować, zarobić’; urabiać (Swil: 1778) ‘czynić, two-
 rzyć, kształtować’.

uschōd ‘wschód’ – por. *ōd ūsxōdu slōnca* (VII, 133)
 por. brs. ѣсход ‘wschód’.

uświnieć ‘spotkać ranek’ – por. *i wženlō īx kerane prez glōs žabra‘ilū*
i ūšwineli w dōmax īx wšitke ūmarlimi (VII, 76)

por. ros. освѣнѣты ‘spotkać świt, ranek’ (ДСБ: 156).

utraktować ‘poczęstować’ – por. *a pōtim dō nas pōwrōcene īx pōtim ūtraktū-*
jemi īx (X, 71)

utraktować (Swil: 1792) ‘uczęstować, potraktować’; (SMPP: 1216) ‘poczę-
 stować’.

utworca ‘twórca’ – por. *boš ti jest dōbrij ūtworca* (VII, 87)

utwórca (Swil: 1793) ‘ten, który jest autorem utworu, któremu należy
 wykonanie’; ‘twórca’.

wiedomy ‘świadomy’ – por. *dla lūžī ūčōnix wedōmix* (VII, 30)

wiadomy (Re: 548) ‘biegły, świadomy’; (Swil: 1833) ‘mający wiadomość,
 świadomy, wiedzący o czym, znający’.

wielkość ‘duża ilość’ – por. *i welkōśc žab* (VII, 130)

wielikość (Re: 551) wielikość ‘mnogość, mnóstwo, wielka ilość, wielkość,
 obfitość’; wielkość (Swil: 1846) ‘liczność, wielka liczba, mnogość’.

wierbłąd ‘wielbłąd’ – por. *takīm trūdno benze prejśc jakō werblōndōwi w zūrke igelnōj* (VII, 38)

por. pol. wielbłąd i ros. верблюда ‘wielbłąd’.

wniść ‘wejść’ – por. *wniżce w lūzī* (VII, 36), *cō wnidōj te lūze* (VII, 36)

wnijsć (Swil: 1880) odsyła do wchodzić, wejście. Notuje kartoteka SPolXVI w ‘ts.’.

wyłupić się ‘wyjść, odrzucić’ – por. *ktōremū dalis̄mi prōrōčenstwo naše z la-kōmstwa wilūpil se z negō* (VII, 174)

wyłupić (Re: 581) ‘splądrować, wyrabować, wyszabrować’; ‘wycisnąć, wyciągnąć, wydrzeć’; wyłupić się (Swil: 1976) ‘co; z łupiny wyjmować; wyłuszczać, obierać’; fig. co na kim, s kogo, od kogo ‘gwałtem odbierać, wymuszać co na kim’; (SMPP: 1296) dk ‘dać łupnia komuś, zbić’.

występnik ‘przestępca’ – por. *tak własn̄e pečentūje na serce wistempnikow* (X, 75)

Swil (2019) odsyła do występca ‘ten który popełnił występpek, wykroczyiciel, przestępca’. Notuje Franciszek Peplowski (1974: 99, 102, 208, 210).

wyśwjedczać ‘potwierdzać’ – por. *i wiśwjedčōn na dūši swoje* (VII, 35); *mōwili wedōmō tak jest wiśwjedčami* (VII, 171)

wyświadczać (Re: 591) ‘dowieść, wykazać, potwierdzić’; (Swil: 2028) ‘świadectwem wykazywać, dowodzić, że jest tem a tem, albo tak a tak rzeczywiście’.

wyszka ‘wyżyna’ – por. *i tō cō bilō wiški gōrnici palace wisōke* (VII, 133)

wyszka (Swil: 2024) prze. ob. wyżyna; (SMPP: 1308) ‘pomost, składowisko nad klepiskiem w stodole’; ‘ambona myśliwska’; ‘nadbudówka w domu mieszkalnym, wieżyczka’.

wspamiętać się ‘opamiętać się’ – por. *azalibi ōnī wspamentali se* (VII, 127)

wspamiętać (Re: 567) ‘przypomnieć sobie, wspomnieć’; (Swil: 1908) ‘przypominać, wspominać, obudzać, odnawiać w pamięci’ wspomnieć ob. wspomnietywać.

wzlewać ‘wylewać’ – por. *wzlejce nex pōceče* (VII, 48)

wzlewać (Swil: 2052) ‘co, w górę wylewać’.

zamutek ‘zamieszanie, ucisk, udręczenie, utrapienie’ – por. *zamūtek na žemi i zabōjstwo i wistempki welke* (VIII, 74)

zamętek (Re: 616) ‘skłopotanie, zaburzenie, zamęt, zamieszanie, zmartwienie, skłopotanie’; zamutek (Swil: 2117) prze. ‘zamącenie, zakłócenie,

zakłopotanie, zasmucenie'. Notuje kartoteka SPoLXVI w 'ts.'.

zaoczny 'nieświadomy, nieobecny' – por. *zaōčnimi newedōmimī* (VII, 6)
zaoczny (Swil: 2121) 'nie w oczach, ale na widoku będący, nie w oczy, za oczami, w nieprzytomności'.

zapamiętały 'nieświadomy, pozbawiony poznania' – por. *takōwe lūze ōnī sōj zapamentali ōplōšne* (VII, 178)

zapamiętały (Swil: 2124) 'bez znajomości, bez poznania, pozbawiony poznania'; 'odeszły od czego [...] zapominający o wszelkich przyzwoitościach'; 'wściekły, szalony'. Notuje kartoteka SPoLXVI w 'ts.'.

zapravować na kogo, co 'wdrażyć, przygotować' – por. *prixencaj i zaprawuj werōncix mušulman na bitwe* (VIII, 66)

zapravić (Re: 620) 'wdrażać, zaprawiać'; zaprawiać, zapravować (Swil: 2133) 'przyprawiać'; 'uprawiać'; 'przyuczać, przyzwyczajając'; 'naprawiać'.

zarabiac 'zapracować' – por. *za tō cō grexi zarōbilisce* (VII, 37)

zarabiac (Swil: 2136) 'zarobić 'zapracować'.

zarucony/zarucony 'pogardzany' – por. *i tak zarūcenī bilī pō nix* (VII, 168)

zarucony (Swil: 2141) 'będący w pogardzie'. Notuje kartoteka SPoLXVI w 'ts.'.

zausznik 'kolczyk' – por. *stūmaneli i zaūšnic zlōtix ūčinili cele* (VII, 146)

zausznik (Re: 628) 'klips, kolczyk, ozdoba ucha' BkZ; (Swil: 2164) 'ozdóbka, którą noszą zawiesiwszy na uchu przez dziureczkę w niém zrobioną'; 'kobięta, do ucha ludziom gadająca potwornie, obmawiająca sekretnie, pochlebiająca komu'; (SMPP: 1361) 'kolczyki'.

zawada 'przeszkoda' – por. *i brōnic ōd zawadi* (VII, 188)

zawada (Re: 628) 'przeszkoda'; (Swil: 2164) 'przeszkoda, zawód, trudność, przeciwność'.

zawirać się 'zawierać się' – por. *w tix čtīrex lit'erax zawira še* (VII, 1)

Kurzowa (1993: 67): grupa *ir* jako kontynuant sonantu miękkiego *r*.

zazdrościwie 'zazdrośnie' – por. *ci ktōre zazdrōściwie ōbmatwajōj* (IX, 80)

zazdrościwy (Re: 632) 'zawistny, zazdrosny'.

zbogacieć 'wzbogacić się' – por. *až zbōgaceli* (VII, 93)

zbogacić (Swil: 2181) 'stać się bogatym'. Notuje kartoteka SPoLXVI w 'ts.'
zbogacić i zbogacieć.

zielicha 'zielarka' – por. *a gdi pōtim nastōnpila żelīxa na negō* (XII, 24)

Kurzowa (1993: 135) – sufiks ruskiego pochodzenia, występujący na pograniczu polsko-białoruskim i polsko-ukraińskim.

znuszczenie ‘zwiedzenie’ – por. *a jeślī ce žweže z drōgī znūšćene ōd šetana* (VII, 199)

Według Czesława Łapicza to zniekształcona (również w wyniku polonizacji) forma, pozostająca w związku etymologiczno-semantycznym z ros. *наущать* ‘poduszczać, podmawiać, podjudzać’.

zrok ‘wzrok’ – por. *a kedi jim ūpad na žeme zrōk īx i ōbačili že ōnī pewne zblōnzili* (VII, 148)

zrok (Re: 660) ‘wzrok’; (SMPP: 1399) zrok m > wzrok m.

zwodnik ‘ten, który zwodzi’ – por. *jakij biwa kōnec zwodnikōw* (VII, 84)

zwodnik (Re: 665) ‘oszust, zwodziciel, bałamut, frant, uwodziciel’; (Swil: 2257) ‘ten, który kogo zwodzi, omamia, ułudza, zgorszyiciel, oszust, odrwisz, szalbierz’.

żałościwyj/żałościwij ‘przykry’ – por. *žalōściwij menkēgō serca* (IX, 115)

żałościwy (Re: 671) ‘przykry, uciążliwy’ Pfl.

żywiący ‘żywy’ – por. *rēki žitwonce* (VII, 41)

żywiący (Re: 676) ‘żyjący, żywy’.

PODSUMOWANIE

Wśród haseł słownikowych, dokumentujących stan polszczyzny północnokresowej można wskazać i wyodrębnić warstwę leksyki staropolskiej, poświadczoną w SPolXVI i w Re, w tym szereg nazw wykonawców czynności – zarówno znanych polszczyźnie tego okresu, jak i tych o randze użyć jednostkowych i neologizmów.

Nomina agentis tworzone są za pomocą produktywnych w polszczyźnie ogólnej i północnokresowej od XVI do XVIII wieku formacji, np. z sufiksem -nik – por. *datnik, kajetnik, krzywdnik, niewiernik, odwrotnik, szkodnik, ukłownik, występnik, zwodnik*; z sufiksem -ciel – por. *karmiciel, postraszyciel, prowadziciel, rozsądziciel, straszyciel*; z sufiksem -ca – por. *przyczyńca, utwórca*, ale też innymi typu -acz, np. *napominacz, -arz*, np. *pośnikarz, -erz*, np. *szyderz* czy wskazujące na wpływy wschodniosłowiańskie z sufiksem -ec nazwy typu *oszukaniec, siabrowiec* czy z sufiksem -icha typu *zielicha*.

Niektóre *nomina agentis* są notowane przez Słownik wileński lub inne opracowania leksykograficzne – por. *krzywodnik*, *napominacz*, *niewiernik*, *oszukiwiec*, *powodyr*, *prowadziciel*, *proewizor*, *przyczyńca*, *rozsądziciel*, *straszyiciel*, *szyderz*, *szkodnik*, *utwórca*, *występnik*, *zwochnik*. Inne są neologizmami bądź neosemantyzmami, np. *datnik*, *kajetnik*, *postraszyiciel*, *pośnikarz*, *siabrowiec*, *ukłonik* (por. Peplowski 1974: 147 *ukłoniciel*), jeszcze inne stanowią zapożyczenia z polemicznych tekstów religijnych czy też przekładów Biblii, np. z Biblii nieświeskiej – por. *karmiciel* (w późniejszym okresie notowany przez Swil) czy np. z Rozmyślania przemyskiego – por. *odwrotnik*.

Piśmiennictwo litewsko-polskich muzułmanów charakteryzuje zatem bogactwo i różnorodność odczasownikowych i odrzeczownikowych nazw wykonawców czynności, zwłaszcza nominujących ludzi wierzących i niewierzących. Są to zarówno zapożyczenia z translacji biblijnych, religijnych tekstów polemicznych, jak też neologizmy niespotykane ani w renesansowej literaturze religijnej, ani w polskim systemie leksykalnym. Stanowią więc niezwykle ciekawy, dotąd szczegółowo nieanalizowany, materiał badawczy.

Dla historii języka polskiego istotna jest także obecność w tatarskim piśmiennictwie wyrazów o randze użyc jednostkowych, np. *bezzakonny* SPolXVI (II: 82) poświadcza 11 użyc tego wyrazu, głównie z Biblii Wujka i Budnego oraz u Skargi (SkarŻyw); *chłubliwy* SPolXVI (III: 251–252) w takiej postaci notuje ten wyraz tylko 2 razy w OrzRozm i WujJudConf i 6 razy jako *chłubliwy*; *czarowniczy* SPolXVI (IV: 20–21) podaje 8 kontekstów, w których wyraz ten jest obecny; *deklarowany* SPolXVI (IV: 575) potwierdza 7 jego wystąpień w WujJud i SarnStat; *domniemać* i *domnimać* SPolXVI (V: 329) podaje 7 przykładów jego użycia w LibLeg, BudBib i BudNT; *jedynostwo* SPolXVI (IX: 419–420) poświadcza jego obecność tylko w jednym zabytku, mianowicie w Biblii nieświeskiej (Ef 4, 3); *karmiciel* SPolXVI (X: 143–144) notuje ten wyraz tylko 4 razy u Skargi i w Biblii nieświeskiej; *krzywodnik* w SPolXVI (XI: 343) ma tylko jedno poświadczenie w SandMaEwan; *nakrzywić się* SPolXVI (XV: 600) notuje tylko w 5 kontekstach; *napominacz* SPolXVI (XVI: 107) charakteryzuje w odniesieniu do 10 przykładów; *ociążyć*, *ociężać* w SPolXVI (XX: 29) występuje tylko 8 razy u Leop i GlabGad; *paśnia* w SPolXVI (XXIII: 311) cechuje tylko jedno wystąpienie; *podpada* w SPolXVI (XXVI: 68) ma 6 poświadczeń, a *szyderz* jest obecny tylko w BielKron. Ponadto można wskazać tu wyrazy obecne w kartotece SPolXVI. Niską frekwencję, tj. poniżej 10 użyc mają np. hasła: *zamutek*, *zarzucony*, *zbogacieć* i *zbogacić*.

Wśród charakteryzowanego słownictwa można wskazać także zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, w tym np. *chram, kajeta, molić się, nutr, objutreć, opravodać, opłosznij, ostawlenij, siemieneczować, spasienie, śloza, turma, uświnieć, znuszczenie* oraz hybrydy polsko-wschodniosłowiańskie, np. *dwulicznij, gribiet, lechki, lechkosierdnyj, miłosierdnyj, odpuskiwuj, oszukaniec, posoł / posuł, przeciwek, proroczenstwo, skąt, strogość, tszczy, uschōd, wierbląd*.

Tatarskie tefsiry zawierają również inne wyrazy, które są używane w polszczyźnie północnokresowej w określonym znaczeniu, a nie są obecne w systemie leksykalnym języka polskiego lub są obecne w innym znaczeniu, np. *burzysty* 'pefen burzy, nawalny'; *chapać* 'capnąć, nagle porwać'; *górnica* 'wzgórze, górka'; *nicht* 'nikt, nic'; *pasznia* 'pole orne, rola'; *powodyr* 'przewodnik, przywódca'; *poznak* 'znak, oznaka'; *pożycie* 'tryb życia'; *ugruntować się* 'umocnić się'; *upersonić* 'uczłowieczyć'; *utraktować* 'poczęstować'; *wyszka* 'wyżyna'; *wzlewać* 'w górę wylewać'; *zamutek* 'zamącenie, zakłócenie'; *zarabiać* 'zapracować'; *zaoczny* 'nieświadomy; nieobecny'.

Ponadto wśród zebranej leksyki są takie formy, które różnią się od słownictwa polszczyzny literackiej pod względem morfologii i fleksji. Spośród nich można wskazać formacje, które w lp. r.m. i r.n. mają końcówkę -ij, -yj – por. *bezzakonnyj, burzystyj, chlublwyj, żalościwyj*⁴; wyrazy z sufiksem -czy utworzone od podstaw rzeczownikowych, np. *czarowniczy*; osobliwe postaci liczebnika, np. *cztery, czterdziesty, siedmiesziesiąt*; czasowniki o odmiennej niż w polszczyźnie bądź obocznej rekcji, np. *domniemać kogo, co, nastąpić kogo czego, pokrywać o kim, o czym, zaprawować na kogo, co*; wyrazy o innych niż w języku polskim formach zależnych, np. *kłamają, oszukują*; innych prefiksach lub braku prefiksu, np. *kłamać* 'zakłamywać', 'okłamywać'; czasowniki o innej niż w polszczyźnie zwrotności, np. *nawrócić* 'nawrócić się', *strawować się* 'karmić, żywić', *wspamiętać się* 'opamiętać się' czy też o innej postaci bezokolicznika, np. *ociężewać, wyswjedzczać*.

Poza leksyką charakterystyczną dla Kresów północno-wschodnich oraz warstwą leksyki staropolskiej tatarskie tefsiry zawierają także liczne orientalizmy – zarówno translokowane, jak i sławizowane, a także słowiańsko-orientalne hybrydy. Były one w przeszłości przedmiotem badań

⁴ Można je traktować jako formacje przynależne polszczyźnie północnokresowej, ale i formy hybrydalne.

autorki tekstu (np. Kulwicka-Kamińska 2004). Ważne jest jednak zasygnalizowanie ich obecności w warstwie leksykalno-semantycznej tatarskich zabytków.

Wyrazy orientального pochodzenia są z reguły zaadaptowane do słowiańskiego systemu językowego zarówno w aspekcie formalnym (na płaszczyźnie fonetycznej i morfologicznej), jak i derywacyjno-słowotwórczym. Odmieniają się według słowiańskiego paradygmatu. Wśród nich można wyróżnić: wyrazy morfologiczne właściwe, zachowujące obce elementy formujące, czyli prefiksy, sufiksy, końcówki fleksyjne, np. *xeram* z ar. *ḥarām ktō xeramem činī ōzdōbi bōže* (VII, 30), *ajat'* z ar. *āya[t]* i *ajat'om mōjim* (VII, 154), *t'awrit'* z ar. *tawrā[t]* w *t'awrit'u* (VII, 156), *mūsā* z ar. *mūsā pōtim wskrešilismi ne rixlō bō nix mūsā* (VII, 101) oraz wyrazy morfologicznie przyswojone (ze słowiańskimi elementami formującymi), gdzie nastąpiła wymiana obcych sufiksów na słowiańskie w wyrazie podstawowym, np. *i rekl mūšej* (VII, 102) lub utworzono wyrazy pochodne, np. derywaty przymiotnikowe na -ski/-skij – por. *lūzi mekķejškix* (VII, 1), na -owy – por. *ž lūzi ša'ibōwix* (VII, 86), *dō lūzi 'adōwix prata⁵ ix hūda sina šalixōwegō reklī lūzi* (VII, 63), *pō tix lūzax nūxōwix*, na -in (tworzy przymiotniki dzierżawcze od imion własnych lub nazwy członków danej grupy) – por. *i wżeli lūzi mūšinī* (VII, 146), *panu bōgu mūsinemū* (VII, 117), *ktō goršij zalimin* (VII, 35).

Ponadto ważne jest zwrócenie uwagi na nowe związki frazeologiczne, m.in. skupienia terminologiczne o charakterze heterogenicznym, np. *lūzi mekķejškix* (VII, 1) z ar. *makka[t]* 'Mekka', *ktō goršij zalimin* (VII, 35), *ne čin me s timi lūzmi zalimami kriwdnikami* (VII, 149) z ar. *žulm* 'niesprawiedliwość'; 'tyrania, ucisk, represje', *ōd neznajōncix žahilōw bōga* (XI, 48) z ar. *ğāhil* 'niewiedzący, nieznający (czegoś), nieświadomy (czegoś)'; 'analfabeta, niepiśmienny'; 'nieuk, głupiec, tępak', *w tim zekezane xarami i xalali* (X, 60) z ar. *ḥarām* 'rytualnie zabroniony' i ar. *ḥalāl* 'rytualnie dozwolony'.

Przytoczone wyżej przykłady odzwierciedlają (historyczno)językowe relacje słowiańsko-orientalne i są doskonałym źródłem badań procesów interferencyjnych i transferencyjnych w zakresie języków słowiańskich i orientalnych.

⁵ Czyt. *brata*.

Na leksykę tatarskich tefsirów składa się ponadto słownictwo związane tematycznie z epoką renesansu i humanizmu, wiernie odzwierciedlające obraz tej epoki. Można tu zatem wskazać leksykę charakteryzującą XVI-wieczną religijną literaturę przekładową, którą tworzyły: terminy prawnicze, w tym liczne latynizmy, np. *mūw pan būg direktōrem* (X, 36), *pōlamali deklaracije swoje* (VII, 131), *direkcija drōgi prawdziwej* (VII, 153), *metrike welke* (X, 62), *plenipōtent* (X, 3), *rejestra* (VII, 35), *ōbiwatelmi rajskimi* (VII, 40), *či naleźliſce cō deklārōwal bōg waš* (VII, 42), *a ōnī igriskami rōbōtami zabawne* (VII, 96); potoczny, np. *ktōre trimali wjere īx muſulmanskōj na žarti na šiderstwo* (VII, 49), *za tō cō zrōbili ģlūpci* (VII, 154), *zlōšliwix grexōw* (VII, 72); wypowiedzenia woluntatywne, np. *nex ne benze w sercū twojim za trūdno z tegō kuranu* (VII, 1) i wokatywne, np. *aj jak wele napōminaliſmi* (VII, 3), *rekl dō harōna aj jakij ti zlij namesnikū* (VII, 149), *i rekli i salix* (VII, 75); modulanty treści, np. *kedi prišlō īm z nagla kerane* (VII, 4), *tilkōž wī ō tim ne wece* (VII, 36), *wšak ne meliſmi* (VII, 37), *ī lūže mōje wšak dōnōšilam wam pōšelstwō* (VII, 77), *xōc īx wziwajce xōc i ne wziwajce ni w čim wam ne ōdpōwezōj* (VII, 192), *abō bōž majōj pōkōj* (VII, 95) czy wyrazy i wyrażenia o chrześcijańskiej, biblijnej proveniencji, np. *pan bōg* (VII, 11), *pan bōg jedinnij* (XII, 39), *newernici trōjčane* (IX, 33), *ōd tegō cō slūžōj prōžnim bōgem* (XI, 111), *jedinōstwo jegō dla lūžī* (X, 68), *ni maš tam žadnego pričinci* (X, 3), *ne ōtworōn ſe dla nix fūrti nebeske* (VII, 38), *takīm trūdno benze prejśc jakō werblōndōwi w zūrke igelnōj* (VII, 38) etc.

Leksyka tatarskich tekstów przekładowych potwierdza ich wielowarstwowość genetyczną (termin za Mika 2013: 131; por. też Kulwicka-Kamińska 2014). Przytoczone w artykule przykłady stanowią zatem materiał wyjściowy do prowadzenia szczegółowych badań w zakresie słownictwa północnokresowego, słownictwa doby staro- i średniopolskiej oraz zapożyczeń z języków orientalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Drozd A., 1995, *O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej*, w: *Tatarzy w Europie i na świecie*, Poznań, s. 33–47.
- Kulwicka-Kamińska J., 2004, *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., 2013, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*, Toruń 2013.

- Kulwicka-Kamińska J., 2014, *Wielowarstwowość genetyczna muzułmańskich zabytków rękopiśmiennych*, w: *Maiuscula Linguistica*, red. A. Moroz, P. Sobotka, M. Żabowska, Warszawa, s. 389–403.
- Kulwicka-Kamińska J., 2015, *Tefsir z Olity – uwagi językoznawcy*, „*Slavistica Vilnensis*”, Kalbotyra 60, Wilno, s. 159–175.
- Kulwicka-Kamińska J., 2017, *Piśmiennictwo religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego jako oryginalne źródło do badań polszczyzny północnokresowej*, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*” 24, nr 2, s. 85–110.
- Kulwicka-Kamińska J., 2018, *Dialogue of Scriptures: The Tatar Tefsir in the Context of Biblical and Qur’anic Interpretations*, Berlin.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa.
- Łapicz Cz., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Mika T., 2013, *Genetyczna wielowarstwowość i złożoność tekstów staropolskich a ich badania historycznojęzykowe. Rekonesans*, „*Biuletyn PTJ*” 68, s. 131–145.
- Peplowski F., 1974, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Smułkowa E., 2000, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „*Prace Filologiczne*” XLV, Warszawa.
- Suter P., 2004, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln–Weimar–Wien.

SŁOWNIKI

- Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, S. Reczek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968 (Re).
- Słownik drewnerussko jazyka*, I.I. Srezniewskij, Moskwa, I–III, 1989 (Srez).
- Słownik języka polskiego* S.B. Lindego, Lwów, I–VI, 1854–1860 (SL).
- Słownik języka polskiego*, Wilno 1861 (Swil) – edycja elektroniczna <https://eswil.ijp.pan.pl/>
- Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, Warszawa 2017 (SMPP).
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków, I–XXXVI, 1966–2014 (SPolXVI).
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, I–X (1953–1993) i XI (z. I–VI; 1995–2000) (SStp).
- Dyjalektny słownik Brestczyzny*, M.M. Aliachnowicz, F.D. Klimczuk, Minsk 1989 (DSB).
- Padručny gistaryczny słownik substancyunaj leksiki*, Minsk, I–II, 2013 (PGS).
- Etymałaгічны слоўнік біеларускай мовы*, I.I. Łuczyc-Fiedarec, G.A. Cychun, N.S. Szakun, Minsk (ESBM).

LEXIS OF TATAR TRANSLATIONS

Abstract

This article presents various layers of vocabulary constituting lexis of the Tatar tefsir, i.e. the translation of the Quran to the Polish language of the northern borderland, performed in the 16th century by Tatars of the Grand Duchy of Lithuania. Most emphasis was put on the northern borderland, separated on the basis of criteria adopted in the literature of the subject. Selected vocabulary was arranged alphabetically. A context was given in which it occurs and a semantic characteristic was provided on the basis of lexicographic sources – Polish and the East Slavic Languages. It was found that Tatar tefsir contains words previously not described or present in other historic assets of north-eastern borderland. This is particularly true with respect to forms borrowed from the East Slavic Languages, including hybrid forms. What is more, it is characterised by the existence of Old Polish lexis, including names of people performing activities which were not recorded in dictionaries, and other, words used infrequently and in specific text types. Tatar tefsir is also a perfect source for historical studies of Slavic-Oriental relations.

Key words: Kitab Studies, Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, tefsir, lexis, Polish language of the northern borderland